

HOE DE WESTERSE MENS EEN BEKENTENISDIER WERD

Rob Devos

Michel Foucault & Jeanne Holierhoek (vert.), *Bekentenissen van het vlees. Geschiedenis van de seksualiteit IV*. Amsterdam, Boom, 2020, 480 p., ISBN 9789024423941, € 39,90.

Toen Michel Foucault stierf op 25 juni 1984, lagen het tweede en derde deel van *Geschiedenis van de seksualiteit* net in de boekhandels. Ze gingen over de problematisering van de lusten en de bestaanskunsten in de klassieke Oudheid (*Het gebruik van de lust*) en in het hellenisme en de Romeinse tijd (*De zorg voor zichzelf*). We keken toen uit naar de publicatie van *Bekentenissen van het vlees*, dat zou handelen over de hermeneutiek van het zelf en de ontcijfering van het verlangen in het vroege christendom. Het manuscript van *Les aveux de la chair* had Foucault reeds in 1982 bezorgd aan de uitgeverij Gallimard. In 1984 was hij de (nogal slordig) uitgetypte versie aan het nalezen. Hij kon nog deel I, *Over het ontstaan van een nieuwe ervaring*, en deel II, *Over de ongehuwde levensstijl*, corrigeren. Door zijn dood werd dit werk echter afgebroken.

De publicatie van het vierde deel heeft erg lang op zich laten wachten. Foucault wilde immers niet dat er werk postuum zou verschijnen. We konden ons intussen troosten met *Dits et Ecrits*, vier stevige volumes met artikels, inleidende teksten en interviews die ooit sinds 1954 verspreid gepubliceerd waren. Ook de lessen die Foucault sinds 1970 gaf aan het *Collège de France* worden gepubliceerd. Na lang onderhandelen met de erfgenamen kon Gallimard in 2018 eindelijk *Les aveux de la chair* publiceren. Frédéric Gros stond in voor een degelijke en respectvolle uitgave, waarvoor hij zich baseerde op Foucaults geschreven, niet op de getypte versie. Hij bracht enkele noodzakelijke correcties aan en voorzag de tekst van [tussentitels]. Hij voegde, op vraag van de erfgenamen, geen verklarende voetnoten toe die de tekst zouden verhelderen door te verwijzen naar ander werk van Foucault. Zijn uitgave bevat dus alleen de voetnoten van Foucault zelf. Gros schreef ook een *Woord Vooraf* over de ontstaansgeschiedenis en de problematiek van het boek. In haar uitstekende Nederlandse vertaling volgt Jeanne Holierhoek nauwgezet die Franse editie.

Naast de editoriale perikelen heeft het werk een hele inhoudelijke evolutie doorgemaakt. Ze illustreert treffend wat Foucault omschrijft als ‘loskomen van jezelf’ (*se déprendre de soi-même*). Hij schrijft daarover aan het begin van *Het gebruik van de lust*: ‘Er zijn momenten in het leven waarop de

vraag of men anders kan denken dan men denkt en anders waarnemen dan men ziet, essentieel is om te blijven kijken en nadenken.¹ In concreto: toen Foucault in 1976 *De wil tot weten* publiceerde, beschouwde hij dit eerste deel als het opstellen van een werkhypothese, als opmaat tot een ruime *Geschiedenis van de seksualiteit*. Startend bij een kritiek op de repressiehypothese, zou hij vanuit een productieve machtsopvatting het ontstaan van de moderne biomacht bestuderen. Hij kondigde bij die gelegenheid de volgende volumes aan: 2. *La chair et le corps*, 3. *La croisade des enfants*, 4. *La femme, la mère et l'hystérique*, 5. *Les Pervers* en 6. *Population et race*. De volumes 3 tot 6 zouden de verschillende domeinen van het seksualiteitsdispositief behandelen die Foucault in *De wil tot weten* aanstipt, vier haarden van macht-weten: de pedagogisering van de kinderlijke seks, de hysterisering van het vrouwelijk lichaam, de psychiatrisering van de perverse lust en de socialisering van het voortplantingsgedrag.² Volume 2 zou gaan over de ontwikkeling van de katholieke zielzorg en het sacrament van de biecht in het spoor van het Concilie van Trente. Die studie werd niet voltooid.³

In de periode tussen 1976 en 1984 heeft Foucault zijn project grondig herdacht. Hij keerde terug in de tijd, eerst naar het vroege christendom, vervolgens naar de klassieke en laat-klassieke periode. De meest opmerkelijke verschuiving betreft evenwel de thematiek. In de jaren zeventig focust Foucault, in het spoor van Nietzsche, op de macht als producent en product van weten. Subjectiviteit is resultaat van *savoir-pouvoir*. In 1984 gaat het echter om de relatie die de individuen opbouwen met zichzelf waardoor ze zichzelf vormen tot subjecten. In de bestaanskunsten gaat het om problematiseringsvormen en zelfpraktijken waardoor de individuen op een actieve wijze zichzelf subjectiveren. In die optiek is *Bekentenissen van het vlees* geschreven.

Foucault start niet bij Paulus (waardoor de complexe verhouding tussen de vroegchristelijke en de joodse ervaring van het vlees buiten beeld blijft),⁴ maar bij Clemens van Alexandrië (150-215). Als we onze aandacht richten op plichten en verboden m.b.t. seksuele gedragingen, vinden we een grote continuïteit met de laat-klassieke tijd. Origineel bij Clemens is echter het feit dat hij de reflectie over de seksuele relaties helemaal opneemt binnen zijn theorie van het huwelijk. Voordien was de verhouding omgekeerd: het huwelijk was slechts één domein binnen de ethiek van de lusten (*afrodisia*). Voorts situeert hij zijn theorie van het huwelijk binnen een omvattende theorie van de drievoudige *logos*. De natuurlijke rede (de lessen van de medici) is ondergeschikt aan de menselijke rede (de lessen van de filosofen), en deze op haar beurt ondergeschikt aan de religieuze gehoorzaamheid (de lessen van de bijbel).

Tussen de tweede en de vijfde eeuw doen zich belangrijke veranderingen voor. Een nieuwe ervaring vormt zich, d.w.z. een samenspel van machtsverhoudingen, waarheidsrituelen en technieken van zelfvorming. Vooral de invoering van twee nieuwe elementen was beslissend.

1. De penitentie: enerzijds de voorbereiding tot het doopsel (vanaf de

tweede helft van de tweede eeuw); anderzijds de boetedoening voor zonden die men begaat na het doopsel (vanaf de derde eeuw). De penitent moet daarbij eerder zijn berouw tonen dan zijn zonden verwoorden. De belijdenis (*exomologèsis*) is een publieke ceremonie, geen private bekentenis. Waarheid-doen primeert op waarheid-spreken.

2. Het ascetische leven: enerzijds de spiritualiteit van de maagdelijke levenswijze (heel verschillend van de klassieke onthouding) waarin zuiverheid en waakzaamheid centraal staan (vanaf het einde van de derde eeuw); anderzijds de technieken van gewetensonderzoek-bekentenis (*exagoreusis*) en geestelijke leiding, ‘de kunst der kunsten’ genoemd, binnen de instelling van het klooster (vanaf de vierde eeuw). Foucault baseert zijn analyse in sterke mate op Johannes Cassianus (360-435). Niet zozeer de seksuele code wordt versterkt, er ontstaat een nieuw type van subjectivering (activiteit) en van subjectiviteit (resultaat). Het gaat om een oefening van het zelf m.b.t. zichzelf. Deze activiteit is zelfonderzoek, d.w.z. het opsporen en onderscheiden van de Satan in zijn gedachten en voorstellingen, eerder dan in zijn daden. Het gewetensonderzoek is terzelfdertijd bekentenis, d.w.z. waarheidspreken tegenover de kerkelijke machtsdrager. In de hermeneutiek van het zelf gaat het om zichzelf ontcijferen en zichzelf wegcijferen, waardoor ze grondig verschilt van de klassieke *askèsis* (in *Het gebruik van de lust*) en van het laat-klassieke zelfonderzoek en geestelijk advies (in *De zorg voor zichzelf*).

Beide elementen hebben een nieuw type verhouding tussen het kwaad en de waarheid (*mal faire et vrai dire*) gecreëerd. Meer algemeen ontstaat een nieuwe relatie van het individu tot zichzelf. In de christelijke ervaring, beter: de christelijke problematisering, staat het vlees (*la chair*) centraal. Het vlees is niet de ziel en niet het lichaam, maar de subtiele bewegingen van gedachten en voorstellingen op het lichaam, en van lichamelijke aandoeningen op de ziel.

Het *vlees* dient te worden begrepen als een ervaringswijze, d.w.z. als een wijze van kennis over en transformatie van zichzelf door zichzelf, in relatie tot een bepaalde betrekking tussen de vernietiging van het kwaad en de openbaring van de waarheid (59).

Foucault eindigt zijn analyse bij Augustinus (354-430). De kerkvader ontwikkelt een theorie van de seks die zowel de ongehuwde als de gehuwde levensvorm omvat. Ofschoon hij de maagdelijkheid als een soort hemels bestaan hoger waardeert, is het aardse samenleven van de gehuwden waardevol voor de opbouw van de christelijke *societas*. De seksualiteit staat niet louter in het teken van de voortplanting, ze dient de wederzijdse getemperde lustbeleving van man en vrouw. Augustinus’ moraaltheologie had een enorm belang voor de ontwikkeling van de christelijke ethiek, en ruimer, een impact op de vorming van westerse subjectiviteit. Elke mens is in zijn visie door zijn geboorte verbonden met de schuld van Adam en Eva. Dat is de betekenis van de erfzonde. Die oerschuld komt

tot uiting in de onvrijwilligheid van de wellust (*concupiscentia*), die Gods straf is voor de ongehoorzaamheid in het paradijs. Het doopsel heeft echter als effect dat de schuld niet langer toegerekend wordt. Augustinus denkt het sacrament als een juridische act. De christen wordt door God niet langer verantwoordelijk gesteld voor zijn zondige toestand. Foucault betoogt dat Augustinus' opvattingen geleid hebben tot een juridificering (*juridiction*) van de seksuele relaties. Hierbij spelen de noties van *instemming* (*consensus*) en *gebruik* (*usus*) een belangrijke rol.

1. Instemming: de wellust (*concupiscentia*), het spoor van de erfzonde in het vlees dat blijft na het doopsel, is geen zaak van toerekening (*imputation*). Schuldig is alleen de vrijwillige daad. De zonde onderstelt een actieve wilshandeling, d.w.z. een wil om te willen. Het individu dat instemt maakt zichzelf tot subject van wellust, en net daarom is er sprake van schuld in Gods ogen.

2. Gebruik: met deze notie, die reeds vroeger voorkwam, maar in een andere economie van de lusten (in het teken van maat en overdaad), maakt Augustinus een onderscheid tussen al dan niet zondige vormen van begeerte. De mens kan het libido, dat sowieso kwaad is, goed of slecht gebruiken. Het al dan niet wellustig gebruik van de wellust hangt af van het doel, de gebruikswijze en de omstandigheden. Het begerende subject wordt door de instemming en het gebruik gedefinieerd als een rechtssubject. Meer algemeen ontwikkelt Augustinus een algemene theorie van de mens als subject van verlangen waarbij vrijwilligheid en onvrijwilligheid inherent zijn aan de wil. Het subject handelt zowel vanuit de noodzaak van de begeerte als vanuit zijn vrijheid tot goed en kwaad. Onvrijwilligheid en vrijwilligheid worden niet herleid tot de tegenstelling tussen lichaam en ziel; ze zijn beide kenmerken van de wil.

De *juridisering* van seks, waarvoor Augustinus de basis legde, zet zich vanaf de zesde eeuw geleidelijk door. Een hele reeks regels wordt opgesteld en een omvangrijke casuïstiek uitgewerkt m.b.t. de manier waarop men zijn rechten uitoefent en zijn plichten vervult. Daarbij maken de noties *instemming* en *gebruik* uiteindelijk een algemene problematisering van de begeerte mogelijk: de instemming met het eigen libido doorheen het juiste gebruik betreft de verhouding die elke gelovige, gehuwd of ongehuwd, moet opbouwen met zichzelf.

Wat bezielde Foucault toen hij in de *Bibliothèque du Saulchoir* van de Dominicanen dagenlang de vroegchristelijke teksten zat uit te pluizen en te becommentariëren? Hij spreekt over “een soort bedrijvige inertie van degenen die een kennis om niets beoefenen, een soort luxe-weten” en noemt zich verbonden met “de grote, tedere en warme vrijdenkerij van de nutteloze eruditie”.⁵ Er is bij ‘de gemaskerde filosoof’ uiteraard méér aan de hand. Foucault wil de oorsprong, of beter de herkomst, in de zin van Nietzsche, van het moderne subject opsporen. “De westerse mens”, schrijft hij provocerend, “is een bekentenisdier geworden” (WW 61). Hoe is dit kunnen gebeuren?

In 1215 verplicht het Concilie van Lateranen alle gelovigen om minstens

eens per jaar hun zonden te biechten. De bekentenis wordt veralgemeend, stevig verankerd in het instituut en de kerkelijke hiërarchie. De priester alleen is bevoegd om absolutie te geven (*'le pouvoir des clés'*).⁶ De bekentenisdwang wordt versterkt na het Concilie van Trente, en verruimd binnen de geestelijke leiding en de pedagogie, door de contrareformatie, maar ook door de reformatie. Foucault legt bv. aanbevelingen van Alfonsus van Liguori, de patroon der biechtvaders, naast die van de methodist John Wesley.

De bekentenis is in het Westen beginnen fungeren als een bevoorrechte praktijk van waarheidspreken. Wel ondergaat ze sinds de moderne tijd grondige transformaties.

1. Ze doorbreekt haar territoriale grenzen. Ze verlaat de strikte boetedoening en zwermt uit over diverse instellingen, machtsverhoudingen en praktijken. Tussen kinderen en ouders, leerlingen en onderwijzers, jongeren en opvoeders, patiënten en psychiaters, zieken en geneesheren, delinquenten en rechters, cliënten en hulpverleners: overal moet men het zwijgen doorbreken, de vergetelheid opheffen, de weerstanden overwinnen.

2. Ook de vormen van spreken en luisteren zijn gevarieerder: consultaties, verhoren, vragenlijsten, enquêtes, examens, naast autobiografieën, dagboeken, brieven en introspecties.

3. Nieuwe methoden worden ontworpen om het terrein van de bekentenis te doorgronden. Aangaande het feit en het verloop van handeling wordt men terughoudender. Daarentegen wordt men sterk aangespoord om zijn gedachten te reconstrueren die de handelingen begeleiden, de voorstellingen, fantasieën, de manifeste en de latente begeertes, de aard en de intensiteit van de lust die erin schuilt. De bekentenis van de individuen inspireert zich op de geestelijke leiding in het kloosterleven. "Een dwingend en oplettend vertoog moet de naad tussen lichaam en ziel in alle bochten volgen" (WW 24).

4. Ten slotte zijn de resultaten die men van de bekentenis verwacht grondig veranderd. Het bekennen is niet gericht op het heil en het hiernamaals. Het staat in dienst van aardse doelen: productiviteit en efficiëntie, nut en gezondheid, welvaart en geluk.

Een beslissende stap wordt gezet in de negentiende eeuw wanneer de bekentenis ingeschakeld wordt in het wetenschappelijk vertoog. Dat gebeuren heeft verstrekkende gevolgen.

1. De machtsverhoudingen worden versterkt. Zichzelf wegcijferen en zichzelf ontcijferen vielen oorspronkelijk samen, nu worden die momenten uiteengehaald. De zorgvrager bekent, de zorgverstrekker luistert én interpreteert. Hij schrijft een behandeling voor. De waarheid van de bekentenis ligt bij de wetenschappelijk gevormde deskundige. "De toehoorder is niet louter de heer die vergeving schenkt, de veroordelende of vrijsprekende rechter, maar hij is de heer van de waarheid. Zijn functie is hermeneutisch" (WW 69).

2. De inhoud van de bekentenis wordt genoteerd en becommentarieerd,

verzameld en gepubliceerd. Voorbij is het ‘vergeven en vergeten’ van de klassieke biecht. Het dossier doet zijn intrede. De medische wetenschap en de psychiatrie, de criminologie, de pedagogie en de psychologie: ze leggen ‘een heel herbarium’ aan van alledaagse gedragingen, ‘een register van de lusten’, met al hun uiteenlopende, bizarre en afwijkende vormen. Ze beschrijven, benoemen, identificeren. Ze maken typologieën en classificaties. Ze koppelen dossiers aan mekaar. “Langzamerhand heeft zich een groot archief van de seksuele lusten gevormd” (WW 65).

3. Daarbij merken we een centrifugale beweging. Het wettige echtpaar en zijn geoorloofde seks fungeren als norm, maar zij krijgen steeds meer recht op discretie. Men kijkt en luistert op de eerste plaats naar kinderen, gekken en criminelen, naar degenen die van geslachtsgenoten houden, naar hun dwanggedachten en fantasieën. Men bestudeert hun lichte overtredingen en hun zware afwijkingen. Al degenen die vroeger nauwelijks opvielen en vaak ook van die duisternis profiteerden, moeten zich nu identificeren, zich *outen* en bekennen. Hun gedrag bepaalt hun identiteit.

4. Het proces en de effecten van de bekentenis worden gemedicaliseerd. Het domein van de seks wordt niet zozeer geïnterpreteerd als zonde of overtreding, maar gehercodeerd als normaal en afwijkend, gezond en pathologisch. De seks verschijnt als een gebied dat uiterst vatbaar is voor ziektes, en op zijn beurt oorzaak van velerlei fysieke en psychische aandoeningen, van degeneratie bij jongeren tot tering bij volwassenen en beroertes bij bejaarden. Afwijkende personen vormen een bedreiging voor de volksgezondheid en de maatschappelijke orde.

Op die manier ontstaat een *scientia sexualis*. Ze steunt op de aanhoudende en uiteenlopende aansporingen tot spreken. Ze neemt de inhoud van de bekentenis tot voorwerp van onderzoek. Ze wil het onuitsprokene opsporen. Ze wordt gefascineerd door een wellicht onuitspreekbare rest, “het nachtelijke deel dat ieder van ons in zich draagt” (WW 71). De seksualiteit is het product van die wil tot weten. Ze verschijnt als de waarheid van de lichamen en hun lusten. “De seksualiteit is het correlaat van die langzaam tot ontwikkeling gekomen discursieve praktijk: de *scientia sexualis*” (WW 70). Die seksualiteit wordt tenslotte in toenemende mate een geprivilegieerd domein van overheidsregulering, planning en zorg.

Bekentenissen van het vlees is een schakel in de genealogie van het verlangende subject. De bekentenis is in het westen een belangrijke procedure van waarheidspreken. Ontstaan als religieus vertoog rond heil en zonde, verandert ze in een juridisch vertoog, rond wet en verbod. Waarheid spreken wordt dan recht spreken. Uiteindelijk transformeert het juridisch vertoog tot het disciplinair vertoog rond normaal en abnormaal. “Het vlees daalt af naar het niveau van het organisme”, zo vat Foucault de beweging samen (WW 116).

Bekentenissen van het vlees brengt ook een nieuwe invalshoek aan ten

opzichte van macht-weten. In zijn studie van het vroege christendom focust Foucault op de relatie tot het zelf, op de arbeid die het individu op zichzelf verricht om zich tot subject te vormen. In die lijn is de bekentenis zowel subjectivering als objectivering. Meer algemeen geeft *Bekentenissen van het vlees* een aanzet om te analyseren hoe individuen zichzelf disciplineren. Individuen zijn niet enkel doelwit van macht, zij produceren ook zelf — minstens houden zij machtsverhoudingen in stand.

Noten:

1 Foucault M., *Het gebruik van de lust*, Nijmegen, SUN, 1984, p.13-14.

2 Foucault M., *De wil tot weten*, Nijmegen, SUN, 1984, p.103-104. Ik verwijs verder naar dit boek als WW.

3 Foucault gaf in de optiek van biomacht een uiteenzetting over ‘de morele fysiologie van het vlees’ in zijn colleges (Cours du 19 février 1975, in: *Les anormaux*, Paris, Gallimard, 1999, p.155-186). Hij schreef, wellicht begin 1978, een eerste ontwerp van het boek *La chair et le corps*. Het hoofdstuk over de biecht zou volgens Michel Senellart als titel krijgen *Les aveux de la chair* (in Foucault M., *Oeuvres II*, Paris, Gallimard, 2015, p.1504). Ook van *La croisade des enfants* bestaat een eerste versie. Beide manuscripten worden bewaard in het Foucault-archief van de *Bibliothèque Nationale de France* in Parijs.

4 Die lacune is merkwaardig. In zijn studie van de pastorale macht beklemtoont Foucault juist de joodse herkomst van deze specifieke vorm van ‘conduire les conduites’ (‘Omnes et singulatum’: vers une critique de la raison politique, in: *Dits et Ecrits*, IV, Paris, Gallimard, 1994, n°291).

5 Foucault M., ‘Cours du 7 janvier 1976’, in : *Il faut défendre la société*, Paris, Gallimard, 1997, p.6.

6 Foucault M., *Les anormaux*, o.c., p.163.